

Тетяна Бевз

НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМ ЯК ДИЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Поява націонал-комунізму в Україні пов'язана з суспільно-політичними реаліями, незрілістю та розколом національно-визвольного руху і зумовлена двома обставинами. По-перше, нерозривним зв'язком попереднього національного руху з соціалізмом, по-друге, порушенням державних і національно-культурних прав України з боку радянської Росії. Частина представників українського руху вбачала вихід із ситуації у співпраці з більшовиками. Вже в травні 1918 р. один із яскравих постатей українського націонал-комунізму О. Шумський писав: «Я прийшов до комунізму з українського національного руху і до того ж не сам один, а з цілим загоном. І це не було перебіжка тихцем, а перехід з відкритим лицем і піднятим заборолом після боїв, які привели до розгрому головної партії українського національного руху, хребта Центральної Ради, партії українських есерів». Водночас О. Шумський підтверджує той факт, що в розколі українського національного руху, коли він почав відігравати контрреволюційну роль, а також в об'єднанні лівих, схильних до комунізму і злитті їх з партією більшовиків він відіграв роль «застрільника, передовика».

Першим теоретичним виявом концепції «націонал-комунізму» стала праця С. Мазлаха і В. Шахрая «До хвилі. Що діється на Україні і з Україною» (1919), яку І. Лисяк-Рудницький назвав

«комуністичним маніфестом». Він вважав комунізм — одним з чотирьох основних напрямів української політичної думки. Комуністична ідеологія вабила молоде покоління інтелігенції «своїм динамізмом, науковими, як їм здавалося, засадами, світовими перспективами»¹. Під націонал-комунізмом найчастіше розуміємо не просто українських комуністів, а українських більшовиків, яким «силою обставин випало боронити національні та державні інтереси своєї батьківщини»².

Сучасна українська дослідниця Г. Дичковська переконує, що «український націонал-комунізм є надзвичайно цікавим феноменом, котрий прагнув поєднати соціальне і національне»³.

Натомість В. Потульницький стверджує, що «український націонал-комунізм узагалі не можна віднести до будь-якого з напрямів української політології, оскільки він, по-перше, не залишив по собі наукової теоретичної політологічної спадщини; по-друге, не розглядав питання української держави на основі методології; по-третє, ніколи не був по-справжньому українським, а лише посередницьким...»⁴ із таким твердженням не можна погодитися, по-перше, тому, що теоретична спадщина залишилася, а на думку деяких політологів, націонал-комунізм був не лише політичною течією, а й окремою ідеологією. Відсутність наших знань про це не є підставою стверджувати, що немає спадщини. По-друге, уже у праці «До хвили» є програма побудови української незалежної республіки, що вступає в союз з радянською Росією та іншими соціалістичними державами на засадах справжньої рівності та створення окремої української комуністичної партії, пов'язаної з російською партією лише через комуністичний Інтернаціонал. По-третє, він не був посередницьким, а мав свої власні корені.

На цьому наголошує і дослідник української діаспори Т. Гунчак. Він стверджує, що «націонал-комуністи користувалися широкою підтримкою українських мас і мали тісний зв'язок з армією», і водночас відзначає, що «хоча націонал-комуністи не являли собою центральної політичної течії, все ж вони були витвором української політичної думки, а не функціонерами Москви»⁵.

Характерними рисами націонал-комунізму можна вважати:

- визнання УСРР як держави трудящих;
- визнання комунізму як прогресивного ладу, можна реалізувати національно-державний ідеал;
- підтримка ідеї федерації незалежних радянських республік;

– критика більшовицького режиму Росії як небезпечного во-
рога для української незалежності: розуміння національної рево-
люції як продовження соціальної;

– надання пріоритету колективним формам власності.

Назву «націонал-комунізм» отримали різні політичні течії і на-
прями, які об'єдналися в 1917–1933 рр. навколо ідеї комуністич-
ної перебудови суспільства та повного національного визволення
України і створення української держави. До цих течій належали
боротьбисти (Г. Гринько, В. Еланський, О. Любченко); укапісти
(М. Ткаченко, А. Річицький); самостійницька течія федералістів
у КП(б)У (Г. Лапчинський); українські комуністи-самостійники
(С. Мазлах, В. Шахрай, М. Скрипник). Згодом з'явилися націо-
нал-комуністичні напрями — «шумськізм» у політиці, «волобу-
ївщина» у економіці, «хвильовізм» у культурі. Усі вони визнава-
ли УСРР як українську національну державу, вірили в комунізм
як прогресивний лад, у рамках якого можна реалізувати націо-
нально-державний лад, нещадно критикували російський біль-
шовизм, що по-різному обмежує державні і культурні права ук-
раїнського народу⁶.

Ідеологія націонал-комунізму була не тільки програмним по-
стулатом політичних партій, течій, переконанням багатьох укра-
їнців, а також предметом дослідження науковців, як в Україні,
так і поза її межами.

Постать і ім'я Джеймса Мейса назавжди залишиться тісно по-
в'язаним з Україною, її народом, культурою і її великою трагедією.
Мабуть, зовсім не випадково темою своєї магістерської, а згодом
і докторської праці в Мічиганському університеті під керівницт-
вом Р. Шпорлюка він вибрав тему з історії України, яка в той час
у самій Україні не досліджувалася зовсім. Про це він згадував
у статті з досить промовистою назвою «Земля на крові»: «Для ди-
сертації я вибрав тему національного комунізму під час україні-
зації. Йшла В'єтнамська війна, і тема національного комунізму
та національного визволення була актуальною. Тоді такої теми
в Радянському Союзі взагалі не було. Пізніше тутешні колеги мені
казали, що вони не мали тоді права писати про українізацію, во-
на взагалі була викреслена і з української історії, і навіть з ук-
раїнських словників»⁷.

Період написання роботи був пов'язаний з багатьма трудноща-
ми, в першу чергу не вистачало матеріалу і не було можливості
поїхати до України. Проте дисертація була написана і захищена,

а в 1983 р. у Кембриджі опублікована окремою книгою — «Комунізм і дилеми національного визволення: націонал-комунізм у Советській Україні, 1918–1933 рр.» У ній прозвучала думка, що в Україні голод 1932–1933 рр. мав штучний характер. Книга «викликала неоднозначну реакцію, — згадував пізніше Д. Мейс, — особливо в середовищі проросійськи налаштованих західних наукових кіл. Мене звинуватили в тому, що я захищаю фашистів і колабораціоністів, що голод був викликаний об'єктивними причинами, що репресії були продуктом масової істерії, а не певної політики»⁸. Тема голодомору на довгі роки стане об'єктом досліджень Д. Мейса.

Проте мені хотілося більше зосередити увагу на націонал-комунізмі, який вивчав Д. Мейс у своїх дослідженнях, керуючись його сентенцією, чи можна вважати принципом, «що для історика точність не є чеснотою, а обов'язком». Шкода, звичайно, що його докторська робота не перевидана в Україні. Однак темою націонал-комунізму він цікавився завжди. У 1998 р. в Україні була опублікована книга «Український національний комунізм. Трагічні ілюзії» у співавторстві з М. Панчуком. А в збірнику «День і вічність Джеймса Мейса», виданому за ініціативи газети «День», є цілий ряд статей, в яких він торкається теми націонал-комунізму. Загалом, сьогодні в українській історіографії і публіцистиці з'явилася значна кількість праць, в яких розглядається феномен «націонал-комунізму». Вони різні за змістом і суттю, нерідко протилежні концептуально, однак варті уваги і нових досліджень, на яких наполягав Д. Мейс.

Д. Мейс відзначав, що в 1920 р. в Україні існувало три комуністичні партії: КП(б)У, Українська комуністична партія боротьбистів, а також Українська комуністична партія так званих укапістів. У всіх цих партій були різні корені, однак долі усіх виявилися схожими: заслання або фізичне знищення. Характеризуючи їх, дослідник відзначав, що місцеві більшовики були відгалуженням російської партії, хоча серед них були українці та інші люди, для яких українські реалії були доказом того, що потрібно діяти інакше, ніж їхні російські товариші, **якщо вони хотіли завоювати реальну владу в Україні** і заручитися згодою місцевого активу. Боротьбисти були відгалуженням українських есерів, що бачили радянську Україну як продукт української революції, а не результат того, що відбулося в Росії, однак вони були готові практично на все, аби встановити співробітництво з більшовиками.

У той час вони переконували своїх союзників у тому, що необхідно зробити так, щоб радянська Україна стала ще більше українською. Вони об'єдналися з більшовиками у 1920 р. Укапісти були нечисленним відгалуженням українських соціал-демократів. Більшовики тримали їх на «відстані» (водночас з масовим проникненням агентів до цієї партії) до 1925 р., коли допустили їх до своєї святої святих єдиної радянської віри⁹.

Спільним для всіх цих розрізнених груп, була віра в те, що українцям потрібно дозволити створити радянську Україну і що вона повинна бути українською за своїм характером. «Якщо вони бажали навіть обмежену форму українського самовизначення, навіть у найтіснішому співробітництві з більшовиками Росії, це означає лише, — підкреслював Д. Мейс, — що вони були націоналістами, а націоналізм в очах «Третього пролетарського Риму» був за визначенням різновидом «бурхливої буржуазної самосвідомості» — інакше кажучи, ворожим, тому за всіма пролетарськими законами підпадав під репресії»¹⁰.

Назву «боротьбисти» партія дістала від свого центрального органу. Вони намагалися отримати від більшовиків визнання свого ревкому як уряду радянської України. Після неуспішної спроби на V з'їзді у березні 1919 р. вони вирішили підтримати ідею радянської республіки, але самостійної, зі своєю національною армією та іншими повноправними державними установами. Спочатку боротьбисти звинувачували інші українські партії у надмірному націоналізмі і тенденціях дивитися на українську незалежність як самоціль. Вони виступали проти «штучних» кордонів між державами, були переконані, що не існує причини для боротьби між трудящими України і Росії. Проте з'єднання з радянською Росією мало відбутися на основі рівноправності і радянська Україна мала бути українською, тобто продуктом української революції і органічно пов'язаною з її силами¹¹.

Другою партією, яка визнавала ідеологію націонал-комунізму, була Українська комуністична партія. Визначення «укапістський» походить від аббревіатури УКП (Українська комуністична партія, що існувала в 1920–1925 рр. паралельно з Комуністичною партією (більшовиків) України, становлячи відносно неї легальну опозицію). Суть укапізму — одного з різновидів українського націонал-комунізму висвітлили член КП(б)У М. Скрипник «Про укапізм» і лідер УКП А. Річицький «До єдиної партії». У статті Г. Лапчинського «Гомельська нарада» йдеться про ще один

різновид українського націонал-комунізму — «федералізм», що зародився не поза КП(б)У (як укапізм чи боротьбизм), а всередині більшовицької партії, не набувши, правда, значного поширення і проіснувавши недовго (з літа 1919 р. до літа 1920 р.). Варто зазначити, що Гомельська таємна нарада провідних членів КП(б) У, яка відбулася у листопаді 1919 р., була заборонена ЦК РКП(б). На нараді створилися дві групи — так звані федералісти під керівництвом Г. Лапчинського та група Д. Мануїльського. Федералісти піддали гострій критиці позицію КП(б)У у національному питанні. Свої погляди вони виклали у Меморандумі до ЦК РКП(б), в якому наголошувалося, що «головною хвилюючою в політиці КП(б)У була відсутність провідного центру, який би органічно був зв'язаний з революційними масами України... Той центр, що є, не міг упоратись з цим завданням... через свою цілковиту відірваність від української революційної стихії. Він дивиться на все з погляду вузького централізму, цілком випускаючи з очей те, що хід революції був далеко неоднаковий, що Україна не може прийняти готові форми життя, які були вироблені в Росії»¹².

Меморандум закінчувався констатацією того факту, що «Україна вважалася тільки об'єктом для викачування матеріальних ресурсів»¹³. З цим положенням погодилися усі українські комуністи — боротьбисти, незалежники і більшовики.

Практичні пропозиції меморандуму містили в собі вимоги про об'єднання двох комуністичних партій — більшовиків і боротьбистів для відновлення радянської влади в Україні, і провідна роль у цій боротьбі мала належати українському центру. Пізніше федералісти ще категоричніше заявили, що Україна залишилася колонією Росії. Після Гомельської наради федералісти перетворилися на опозицію всередині КП(б)У і за «націоналістичний ухил» були виключені з партії у травні 1920 р. Це був перший «ухил», і всі наступні були пов'язані з боротьбою проти націонал-комунізму.

На думку Д. Мейса і М. Панчука, «український національний комунізм — це великий експеримент, що мав на меті продемонструвати, що Україна навіть у повній злагоді з Росією, маючи ідентичну з північним сусідом ідеологію, однаковий державно-політичний лад, спільну партію, єдині ідеологічні і політичні орієнтири, могла жити в одній державній одиниці як рівноправна держава і нація»¹⁴.

Говорячи про місце і можливості націонал-комунізму, автори праці «Український національний комунізм» зазначали: «Націо-

нальні комуністи могли зайняти для себе місце між Москвою і Україною — досить лояльні для Москви та досить патріотичні для нації, яку вони скерували. Треба зважати, національний комунізм в Україні мав досить сильні коріння, позаяк український національний рух часів царської Росії мав здебільшого соціалістичний характер і несоціалістичні націоналісти ніколи не мали масової підтримки»¹⁵.

Д. Мейс, висвітлюючи історію націонал-комунізму намагався показати й окремі персоналії: «Пізнавав особистості абсолютно невідомі, такі як Георг Лапчинський, Василь Шахрай, Олександр Шумський, Микола Хвильовий, Матвій Яворський, починав усвідомлювати, чому саме Україна зазнала найтяжчого пресу сталінського терору»¹⁶. Він це пояснював тим, що вона мала великий досвід національно-визвольних змагань. Для України уроки Центральної Ради, уроки Гетьманщини не минули безслідно. Привертають увагу і названі постаті, незважаючи на те, що вони були прихильниками ідей націонал-комунізму, може, за винятком М. Яворського, який був істориком партії, всі вони належали до різних течій та напрямів. Особливу симпатію викликала у Мейса постать М. Хвильового. Навіть назва статті — «Ті, що йдуть на смерть, вітають тебе!» — дає підстави це стверджувати. М. Хвильовий вважав, що комунізм можна реалізувати на національному ґрунті, відкинувши російський шлях розвитку у культурній сфері.

Починаючи з XII з'їзду Компартії, 1923 р. більшовики почали втілювати в життя політику «коренізації», метою якої було надати новому режимові подобу національної законності на периферії, подалі від Росії. Ця політика виявилася ефективною і «спрацювала» майже протягом десятиліття. Дуже багато комуністів у неї повірили — і майже всі загинули¹⁷. Метою політики «українізації» було примирити українські національні групи з радянською системою. Літературне відродження, що супроводжувало десятиліття українізації (1923–1933), Д. Мейс вважав феноменом, яке було пов'язане з іншим феноменом — націонал-комунізмом. Через національний комунізм українські комуністи намагалися знайти свій власний, національний шлях до соціалізму в контексті раннього періоду існування Радянського Союзу. «Обидва ці феномени знайшли трагічний кінець за часів Голодомору 1932–1933 років»¹⁸.

Той факт, що комуністи прагнули захищати права своєї нації в 1920-х рр. аж до конфлікту з Москвою, доводив, що комунізм став українською політичною течією, а не просто знаряддям ро-

сійського імперіалізму. Ці течії, а також напрями або ухили відтворювали трагічну дилему українських комуністів — важко було поєднати дві несумісні лояльності: відданість, з одного боку, партії, яка вимагає певного підпорядкування, а з другого — своїй нації¹⁹.

Доказом життєздатності українського комунізму в 1920-х р. було те, що він знаходив прихильників і за межами України. Комуністичні і прорадянські тенденції були відчутні серед українців Чехословаччини, Польщі, Румунії та інших країн.

З червня 1919 р. у Парижі почала діяти Закордонна Делегація УПСР (ЗД УПСР) на чолі з М. Грушевським. Період перебування у Франції був нетривалим. Уже восени група переїхала до Австрії, оселившись у селищі Фесляу на околиці Відня. Поступово члени групи перейшли на радянські позиції і шукали шляхів повернення в Україну.

Серед українських соціал-демократів сформувалася комуністична група «Нової доби» у Відні під проводом колишнього голови Директорії УНР В. Винниченка. Відповідно з прийнятим конференціями УПСР напрямом політичної роботи, УПСР було підписано «Радянський блок» з комуністичною групою «Нової доби».

23 червня 1921 р. Закордонна Делегація УПСР направила М. Чечеля в Україну, щоб добитися легалізації УПСР в Радянській Україні, «яка тоді стала б активним чинником соціальної революції на Україні, прийнявши організовану участь в роботі для зміцнення радянської України»²⁰.

Постановою Політбюро КП(б)У легалізація УПСР в Україні визнавалася неможливою; бажаним було повернення в Україну для участі в радянському будівництві людей із Закордонної Делегації, особливо М. Грушевського, однак передумовою цього повернення мав би бути вихід з УПСР.

Причину такого рішення Політбюро КП(б)У, особисто О. Шумський, пояснював відсутністю соціальної бази, на яку могли б опертися у своїй роботі українські есери. Досить логічними були його мотиви: «Коли б ви хтіли шукати цієї опори серед бідного українського селянства, то тут ви виступили б конкурентами нашої партії. Ми почали роботу по класовому розкладу українського селянства і досягнули тут значні наслідки. Ми виділяємо з посеред селянства незможні елементи і організуємо їх, але ми хочемо, щоб вони були — і вони повинні бути нам базою. Отже для нас не вигідно і недопустимо, щоб ви стали тут нашими конкурентами»²¹. Відвертіше навряд чи можна сказати.

Варто зауважити, що Д. Мейс і М. Панчук зазначають: «Політика українізації висунула на перші ролі в Україні неординарні постаті, такі, наприклад, як О. Шумський та М. Скрипник»²². О. Шумський був вихідцем з УПСР, який перейшов на позицію УПСР (боротьбистів) і стверджував, що боротьбисти не змогли вберегтися від схожого явища і партія наповнилася різнорідними елементами, Лише злиття з КП(б)У врятувало її від «упадку в контрреволюцію». Наскільки сильною була ідеологія більшовиків і однозначне визнання монопартійності, що вже у 1921 р. О. Шумський, який багато в чому не поділяв поглядів більшовиків щодо політики в Україні, заявив: «Ділитися владою з іншими партіями ми не маємо заміру і не будемо»²³. Це новим штрих до портрета О. Шумського. Доповненням до портрета М. Скрипника, про якого досить багато пишуть у своїй праці Д. Мейса та М. Панчука є, на нашу думку, нова книга професора В. Солдатенка «Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника» (К., 2002).

Як теоретичне обґрунтування однієї з рис націонал-комунізму, а саме: «надання пріоритету колективним формам власності» — стала концепція колектократії, прихильника ідей націонал-комунізму В. Винниченка. Згідно з концепцією В. Винниченка, сучасне людство, поділене на класи, стани, зайшло у глибоку безвихідь. Причиною цього є недосконала, вкорінена у традиційних формах, соціально-господарська структура суспільства у всіх своїх видозмінах на «Заході і Сході». І на Заході, і на Сході більшою чи меншою мірою є пануючі й поневолені нації. За такої соціально-економічної структури, що корінням лежить у прадавніх формах хижацького капіталізму, будь-яке порозуміння між народами світу неможливе. Світ ітиме до катастрофи. Щоб запобігти цьому, необхідно його соціально-економічну структуру (приватновласницьку на Заході й державно-капіталістичну на Сході) перебудувати на кооперативно-суспільну форму. Цю нову соціально-економічну форму В. Винниченко називав колектократією. Він пропонував замінити радянську систему формальної колективної власності особливою формою організації громадського життя — колектократією. Потрібно негайно «...без зброї почати переводити приватну власність на колективну. Не державну, а колективну... Не націоналізація, а соціалізація-колектократія, себто влада колективу... Організація кооперативів. Колектократія всього національного хазяйства»²⁴. «Колективну власність на землю, фабрики чи які інші об'єкти й місця праці можна назвати колектократією.

В аграрній галузі корисність такої форми господарства безумовно переважала б інші дотеперішні. Але колектократія не є ні кооперація (артілі), ні комуни, ні колгоспи. Колектократичне сільське господарство мало б ту сутню різницю з советським колективним господарством (колгосп), що воно мало б свою власність на все, тоді як колгоспи власності ні на що не мають; власність на землю, на будівлі, на весь живий і мертвий інвентар у колгоспах, на продукт праці робітництва належить державі, краще сказати через державний апарат советської бюрократії»²⁵. Колектократія відрізняється і від різноманітних форм кооперації, що існують в капіталістичних країнах, і від утопічних проектів комун Р. Оуена та Ш. Фур'є. Різниця полягає в тому, що колектократія, на відміну від кооперації, не допускає найманої праці, але визнає індивідуальну приватну власність.

Це теорія — не реалізована в практику. А чи мали продовження ідеї націонал-комунізму? Відповідь варто шукати в подальшій історії України, і перше за все у діяльності дисидентів. У творчості М. Вінграновського, у всіх його багатогранних творчих проявах — останній сплеск українського націонал-комунізму двадцятих років, згодом по-звірячому знищеного зовсім іншим «комунізмом». Націонал-комунізму, який потім, на порозі шістдесятих, немов підземне полум'я, несподівано вирвався на поверхню української історії. Тобто комунізму, пофарбованого в найяскравіші національні кольори — українські. Від найорганічнішої мови до такої самої органічної довженківської патетики.

Написана за останнє десятиріччя наукова література досить детально відтворює ті питання, які досліджував Д. Мейс, і, насамперед, голод 1932–1933 рр. та націонал-комунізм 20-х рр. XX ст. Проте і досі залишається багато недосліджених проблем і «кожен дослідник, намагаючись досягнути апокаліпсичні масштаби трагедії, яку пережила Україна, неминуче опиняється перед дилемою: чому, де корінь зла?»²⁶. Водночас ми задаємося питанням: чи діяльність українських націонал-комуністів була даремною, а усі результати її були знищені. І однозначно стверджуємо, що ні. Адже їх діяльність була орієнтиром і продовженням їхніх ідей дисидентами в період хрущовської відлиги, і поява книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» стала можливою завдяки ідеям націонал-комунізму.

Д. Мейс і М. Панчук прогнозували, що «коли б суспільний розвиток в Україні пішов під проводом українських національних

комуністів, то суспільний лад міг би бути демократичним і не комуністичним»²⁷.

Сьогодні по-різному оцінюють націонал-комунізм. Однак приємно усвідомлювати, що американець Джеймс Мейс обрав об'єктом свого дослідження саме Україну, і дві її найболючіші та найтрагічніші проблеми: голод і націонал-комунізм. Важко однозначно стверджувати, чи був націонал-комунізм альтернативою державного розвитку України чи швидше все ж таки дилемою, адже в історії України так багато трагічного і так мало світлого, доброго і щасливого. Завершити хочеться словами Д. Мейса: «Хотілося, щоб щасливіший за мене історик ХХІ ст. писав про щасливу історію незалежної і багатой України, про розквіт її економіки, про постійне зростання благополуччя її людей. Та переважна більшість моїх студентів не бачать ніяких перспектив, що вони можуть змінити ситуацію тут на краще. Хіба це не жнива розпачу?»²⁸. Чи зміниться ситуація? Чи стане Україна багатогою і щасливою, про яку мріяв американець Д. Мейс? Відповідь залежить від нас....

¹ Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. — К.: Основи, 1994. — Т. 2. — С. 74.

² Там само. — С. 71.

³ Дичковська Г. Український націонал-комунізм. — К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. — С. 3.

⁴ Потульницький В.А. Теорія української політології. Курс лекцій. — К.: Либідь, 1993. — С. 102.

⁵ Гунчак Т. Україна. Перша половина двадцятого століття. Нариси політичної історії. — К.: Либідь, 1993. — С. 184.

⁶ Гелей С., Рутар С. Політологія. Підручник. — К.: Знання, 1999. — С. 78.

⁷ Мейс Дж. Земля на крові // День і вічність Джеймса Мейса / За заг. ред. Л. Івашиної. — К.: Вид-во ЗАТ «Українська прес-група», 2005. — С. 36.

⁸ Там само. — С. 37.

⁹ Мейс Дж. Нісенітниця, яку видають за історію України // День і вічність Джеймса Мейса. За заг. ред. Л. Івашиної. — С. 208–209.

¹⁰ Там само. — С. 209–210.

¹¹ Мейс Д., Панчук М. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії. Монографія. — К.: ІНВіП, 1997. — С. 23.

¹² Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — Б.м., 1928. — С. 205.

¹³ Там само.

¹⁴ Мейс Д., Панчук М. Вказ. праця. — С. 6.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. — С. 209–210.

¹⁸ Мейс Дж. «Ті, що йдуть на смерть, вітають тебе!» У пам'ять про Миколу Хвильового // День і вічність Джеймса Мейса. За заг. Ред. Л. Івашиної. — С. 101.

¹⁹ Лисяк-Рудницький І. Вказ. праця. — С. 76.

²⁰ Від Закордонної Делегації Української партії Соціалістів-Революціонерів до партійних організацій і товаришів за кордоном. — Б.м, Б.р. — С. 9.

²¹ Там само. — С. 10.

²² Мейс Д., Панчук М. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії. Монографія. — К.: ІНВіП, 1997. — С. 61.

²³ Там само.

²⁴ Цит. за: Федченко Г. Останній роман В. Винниченка // Вітчизна. — 1989. — № 6. — С. 39.

²⁵ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К.: Криниця, 1991. — С. 113.

²⁶ Мейс Д., Панчук М. Вказ. праця. — С. 79.

²⁷ Там само. — С. 3.

²⁸ Мейс Дж. Земля на крові. — С. 39.